

University of HUDDERSFIELD

University of Huddersfield Repository

Nemeth, Luca, Haugh, Michael and Kádár, Daniel Z.

Nyelvi udvariasság/udvariatlanság és metapragmatika (Linguistic politeness, impoliteness and metapragmatics)

Original Citation

Nemeth, Luca, Haugh, Michael and Kádár, Daniel Z. (2016) Nyelvi udvariasság/udvariatlanság és metapragmatika (Linguistic politeness, impoliteness and metapragmatics. *Filologia.hu*, 6/7 (1-4). pp. 4-27.

This version is available at <http://eprints.hud.ac.uk/id/eprint/29970/>

The University Repository is a digital collection of the research output of the University, available on Open Access. Copyright and Moral Rights for the items on this site are retained by the individual author and/or other copyright owners. Users may access full items free of charge; copies of full text items generally can be reproduced, displayed or performed and given to third parties in any format or medium for personal research or study, educational or not-for-profit purposes without prior permission or charge, provided:

- The authors, title and full bibliographic details is credited in any copy;
- A hyperlink and/or URL is included for the original metadata page; and
- The content is not changed in any way.

For more information, including our policy and submission procedure, please contact the Repository Team at: E.mailbox@hud.ac.uk.

<http://eprints.hud.ac.uk/>

Tanulmányok

Németh Luca Anna – Kádár Z. Dániel – Michael Haugh

**NYELVI UDVARIASSÁG/UDVARIATLANSÁG ÉS
METAPRAGMATIKA¹****1. Bevezetés**

Az udvariasság² olyan jelenség, amelyről mindannyian szoktunk reflektíven beszélni és gondolkodni. E reflektív jelenség számos formában megnyilvánulhat: reflektívnek számít például, ha különböző nyelvi interakciókról vagy azok résztvevőiről beszélünk (például: „láttad, milyen bunkó volt?”), de reflektívek a megfelelőnek tartott társadalmi viselkedéssel foglalkozó illemtankönyvek is. Az udvariasság és a hozzá kapcsolódó kérdések tárgyalásának relevanciája és történelmi beágyazottsága ugyanakkor kultúránként változó: némely kultúrában ennek évezredes hagyományai vannak, máshol ez kevésbé jellemző.

Az udvariasságról szóló – így metaudvariasságinak is nevezhető – diskurzusok adják az udvariasság és a metapragmatika, illetve a metapragmatikai tudatosság összekapcsolódásának alapját. A metapragmatika azt vizsgálja, miként válik a nyelvi tevékenység, illetve annak valamely aspektusa az átlagos nyelvhasználók reflexiójának tárgyává. Ezt a reflexív viszonyulást jelöli a metapragmatikai tudatosság fogalma (Tátrai 2011: 119). Tanulmányunk azt mutatja be, miért fontos az udvariasság vizsgálatában a nyelvhasználat és a kommunikáció metapragmatikai megközelítése.

A Kádár–Haugh (2013) kínálta udvariasságértelmezés rövid ismertetését követően a jelen tanulmány a metapragmatikai tudatosság különböző típusait azzal a mindenkori erkölcsi renddel (*moral order*) összefüggésben elemzi, amelybe az udvariasság jelensége is beágyazódik. A továbbiakban ugyanis az udvariasságot a társadalmi gyakorlat (*social practice*) olyan formájaként értelmezzük, amely egy bizonyos társadalmi térben és időben helyezkedik el, és több ponton kapcsolatba hozható az erkölcsi renddel. Minthogy a metapragmatikai perspektíva a nyelvi udvariasságra irányítja a figyelmünket, az *udvariasság* terminussal a nyelvi udvariasságra utalunk, a következőkben ismertetett udvariasságértelmezés részeként tárgyalva azt.

¹ A tanulmány Kádár Z. Dániel és Michael Haugh *Understanding Politeness* (2013) című monográfiájának kilencedik, *Politeness and metapragmatics* című fejezetén alapszik.

² Tanulmányunkban az „udvariasság” fogalma magában foglalja az udvariasság₁ és udvariasság₂ teljes spektrumát.

2. Az udvariasság mint társadalmi gyakorlat

Az udvariasságon olyan komplex jelenséget értünk, amely a társadalmi gyakorlat része: nem bizonyos viselkedési és nyelvi formák sajátja, hanem az adott viselkedési és nyelvi formák minősítésében, az adott kontextusban nyer értelmet (Kádár–Haugh 2013: 57–80; a nyelvi udvariassághoz mint viszonyfogalomhoz lásd még Tátrai 2011: 42). Ebben a megközelítésben tehát az tekintendő udvariasnak, amit a társadalmi gyakorlatban, illetve egy adott interakcióban akként értékelnek.

Az udvariasságra vonatkozó értékelések és minősítések az erkölcsi renddel több szempontból is összefüggésben állnak (Kádár–Haugh 2013: 67–73). Az erkölcsi rend azokat az elvárásokat és értékeket foglalja magában, amelyeket egy társadalom, egy adott szociokulturális csoport vagy egy kapcsolatháló tagjai természetesnek, magától értetődőnek tartanak. Beletartozik tehát mindaz, ami – ahogy Harold Garfinkel (1967: 35–36) fogalmaz – nyilvánvaló, de észrevétlen (*seen, but unnoticed*) módon a mindennapos eseményekre vonatkozó elvárások háttérét adja. Az erkölcsi rendet azok a társadalmi gyakorlatok hozzák létre, amelyeken keresztül a különböző társadalmi tevékenységek (*social actions*) és jelentések (*social meanings*) a társadalom tagjai számára azonosíthatók és felismerhetők, ezáltal erkölcsileg minősíthetők. Az a háttér ugyanis, amelyet az erkölcsi rend biztosít, nem csupán az adott közösség közös tudását jelenti, hanem meghatározza azt is, hogy a közösség tagjai a különböző társadalmi tevékenységeket és jelentéseket miként ítélik meg. Amennyiben egy adott csoport tagjairól beszélünk, esetükben az erkölcsi rendet alkotó, általános elvárások belső (*insider*) nézőpontból való megközelítéséről beszélhetünk. Kenneth Pike (1967) nyomán ezt a belső értelmezést émikus perspektívának nevezzük, míg az adott közösségen és kultúrán kívüliek kívülről (*outsider*) aspektusát étikus perspektívaként tartjuk számon (Kádár–Haugh 2013: 85).

Az udvariasságra vonatkozó értékelések azokon a társadalmi gyakorlatokon keresztül jönnek létre, amelyeken keresztül az egyes társadalmi tevékenységek és jelentések a mindennapi élet ismerős jelenségeiként azonosíthatók. Így ezen értékelések összekapcsolódnak az adott erkölcsi renddel, és nem minden esetben tekinthetők az értékelő egyén sajátjának. Az értékelések, valamint a társadalmi tevékenységek és jelentések pedig egymással kölcsönhatásban állnak: a társadalmi tevékenységek és jelentések mint társadalmi gyakorlatok értékelő mechanizmust válthatnak ki, az értékelések pedig különböző társadalmi tevékenységeket és jelentéseket idézhetnek elő.

A társadalmi gyakorlatok ugyanakkor, ahogy erre Verschueren (1999: 196) felhívja a figyelmet, nem választhatók el azok konceptualizációjától, vagyis a különböző társadalmi viselkedésformák vizsgálatakor figyelembe kell vennünk, hogy maguk a társadalmi szereplők hogyan értelmezik saját cselekedeteiket. Az udvariasság szempontjából mindez azt jelenti, hogy azoknak a társadalmi gyakorlatoknak a tanulmányozása során, amelyekben az udvariasság megnyilvánul, azt is vizsgálnunk kell, hogy e társadalmi gyakorlatok résztvevői miként értelmezik a

saját viselkedésüket – ezt is szolgálhatja a metapragmatikai perspektívájú, a reflexivitást előtérbe helyező elemzés.

A fentiekből következik, hogy ez a megközelítés szükségessé teszi annak az erkölcsi rendnek a vizsgálatát is, amellyel kölcsönhatásban az udvariasságra vonatkozó értékelések létrejönnek. Amint említettük, az erkölcsi rend a társadalmi gyakorlatok felismerhetősége révén jön létre, ez pedig különböző elvárások mentén történik, ami egyben azt is jelenti, hogy az erkölcsi rend több, egymásba ágyazódó rétegből tevődik össze (Kádár–Haugh 81–103). Az elsődleges erkölcsi rendet azok az elvárások alkotják, amelyek a különböző, meghatározott emberi kapcsolatokra vonatkoznak (vagyis „lokalizált” normák); ezeket a másodlagos erkölcsi rend, vagyis azok az elvárások veszik körül, amelyek a társadalom különféle alapon szerveződő csoportjaiban értelmezhetők (vagyis csoportalapú normák). E két réteget a harmadlagos erkölcsi rend öleli körbe, amely a szélesebb értelemben vett társadalmi elvárásokat foglalja magában (lásd a későbbiekben az 1. ábrát). A következőkben tehát azt is vizsgáljuk, hogy a metapragmatikai tudatosság különféle formái által miként tanulmányozható az udvariasság és az erkölcsi rend e három rétegének kapcsolata.

3. Reflexivitás és metapragmatikai tudatosság

A görög eredetű μετά ‘valami felett’, ‘valamin túl’ jelentésű szóból származó *meta-* előtag annak jelzésére szolgál, hogy a vele összetett fogalom vagy terminus egy másik fogalomra vagy jelenségre vonatkozik – a *metaadat* adat az adatról, a *metakommunikáció* kommunikáció a kommunikációról, a *metanyelv* a nyelvről szóló nyelv. A *metapragmatika* terminust Michael Silverstein (1976, 1993) használta először ‘reflexív pragmatikai funkció’ jelentésben (1976: 36). Más szóval a *metapragmatika* a nyelvi interakciókban részt vevők és az azokat megfigyelők nyelvi tevékenységre vonatkozó reflexív tudatosságát vizsgáló tudományterület. A metapragmatikai perspektívájú vizsgálódás során előtérbe helyezett reflexivitás és a tudatosság a metapragmatikai tudatosság fogalmában kapcsolódik össze, amely azt jelzi, hogy a nyelvhasználók „képesek reflexíven viszonyulni a különféle nyelvi konstrukciókhoz és a velük összefüggő kognitív folyamatokhoz, illetőleg szociokulturális elvárásokhoz” (Tátrai 2011: 119). Ebből következően a metapragmatikai tudatosság az udvariassághoz kapcsolódó értékelő-minősítő eljárásban is jelentős szerepet játszhat.

Reflexivitásról akkor beszélünk, ha egy interpretáció két szintje kölcsönösen függ egymástól. Az udvariasság esetében ez egyfajta állandóan fennálló, körkörös kapcsolatot jelent az udvariasságra vonatkozó értékelés kiváltója és maga az értékelés között. Egy társadalmi tevékenység vagy jelentés ugyanis azért számít udvariasnak, mert a (beszéd)helyzet résztvevői számára udvariasként azonosítható, ugyanakkor azért azonosítható udvariasként, mert a résztvevők annak tartják. Az udvariasság vagy az udvariatlanság felismerhetősége tehát attól függ, hogy az adott (beszéd)helyzetek résztvevői a különböző társadalmi tevékenységeket és jelentéseket udvariasságot vagy udvariatlanságot előidézőként azonosí-

tanak-e, az udvariasságnak vagy udvariatlanságnak a felismerése azonban maga az udvariasság vagy udvariatlanság a felismerhetőségének mértékétől függ. Más szóval az udvariasságnak vagy az udvariatlanságnak (vagyis az azt létrehozó értékelő-minősítő mechanizmusnak) felismerése az adott kommunikációs szituációkban részt vevők által kölcsönhatásban, reflexív kapcsolatban van magának az udvariasságnak vagy udvariatlanságnak a felismerhetőségével (vagyis azzal, ami az értékelő-minősítő mechanizmust kiváltja).

Az udvariasságra vagy udvariatlanságra vonatkozó értékelés és annak kiváltója között fennálló körkörös viszony egyszersmind azt is jelenti, hogy az adott értékelés beépül annak a személynek vagy személyeknek a múltbéli, jelen idejű és jövőbeni értékeléseibe. Ebből következően a reflexív értékelések rekurzívak, a társadalmi tereken és kapcsolathálókon keresztül ismétlődnek. Az értékelő-minősítő eljárás ismétlődő jellegén itt azt értjük, hogy az értékelések hasonló módon, újra és újra előfordulnak a társadalmi terekben és időben, így az udvariassághoz kapcsolódó jelenségekre vonatkozó elvárásokat, konvenciókat magába foglaló interpretatív keretet biztosítanak az udvariasság meghatározta kapcsolati munka (*relational work*) számára (vö. Kádár–Haugh 2013: 137–156).

Az udvariasság metapragmatikai prespektívából történő vizsgálatában az egyik kulcsfontosságú kérdés tehát az, hogyan férhetünk hozzá az udvariasságra vonatkozó értékelő eljárásnak a felismerés és a felismerhetőség kettősségében rejlő körkörös működéséhez. Az egyik lehetőség, hogy az értékelő mozzanatokat a beszédhelyzetek résztvevőinek és/vagy megfigyelőinek metapragmatikai tudatossága felől közelítjük meg. A metapragmatikai tudatosság hozzáférhetőségének és észlelhetőségének mértéke a résztvevők számára változó: néhány metapragmatikai jelzés könnyen hozzáférhető és/vagy észlelhető, mások kevésbé, vagy egyáltalán nem. Nancy Niedzielski és Dennis Preston (2009: 147) a nyelvi tevékenységre vonatkozó tudatosságot a laikus beszélőket alapul vevő folk linguistics (népi nyelvészet) aspektusából vizsgálta aszerint, hogy az egyes nyelvi jelenségek milyen mértékben hozzáférhetők a nyelvhasználók számára. Eszerint a nyelvi tevékenységre vonatkozó tudatosságnak különböző formái vannak attól függően, hogy mennyire hozzáférhető nyelvi jelenségekről van szó:

1. Nem hozzáférhető (*unavailable*) jelenségek, amelyeket a nyelvhasználók nem akarnak, vagy nem tudnak kommentálni (pl. a kiejtés bizonyos speciális fonológiai jellemzői).
2. Hozzáférhető (*available*) jelenségek, amelyek csak akkor vitathatók meg, ha kellő részletességű – például egy terepmunkás által adott – leírás áll róluk rendelkezésre, egyébként a nyelvhasználók nem reflektálnának rá (pl. bizonyos jelenségek bemutatására szolgáló, speciális példamondatok).
3. Sejtethető (*suggestible*) jelenségek, amelyek az általános kommunikáció során ritkán fordulnak elő, ha azonban jelentkeznek, a nyelvhasználók képesek kommentálni őket anélkül, hogy szükségük lenne a részletes és pontos – például terepmunkás általi – meghatározásukra.

4. Általános (*common*) jelenségek, amelyek gyakori témák a diskurzusokban.

A fentiek egyrészt azt jelentik, hogy a beszédhelyzetekben részt vevők nem mindig képesek az udvariasság reflexív értelmezésének kifejezésére, noha ezen értelmezéseket a nyelvi tevékenység során használják. Másrészt utalnak arra is, hogy a metapragmatikai tudatosság feltűnősége – amint azt a későbbiekben látni is fogjuk – a különböző beszédhelyzetekben eltérő lehet, hol egyértelműen, hol finomabban érzékelhető a résztvevők számára.

Figyelembe véve, hogy a résztvevők nem mindig képesek kifejezni az udvariasságra vonatkozó reflexív értelmezésüket, az udvariasság metapragmatikai vizsgálata nem szorítkozhat pusztán a jelenségről való émikus (csoporton belüli), illetve étikus (csoporton kívüli) perspektívájú megnyilatkozások elemzésre. A nyelvre és a nyelvi tevékenységre irányuló reflexív tudatosságnak négy olyan formáját különböztethetjük meg, amely az udvariasság vizsgálata során releváns:

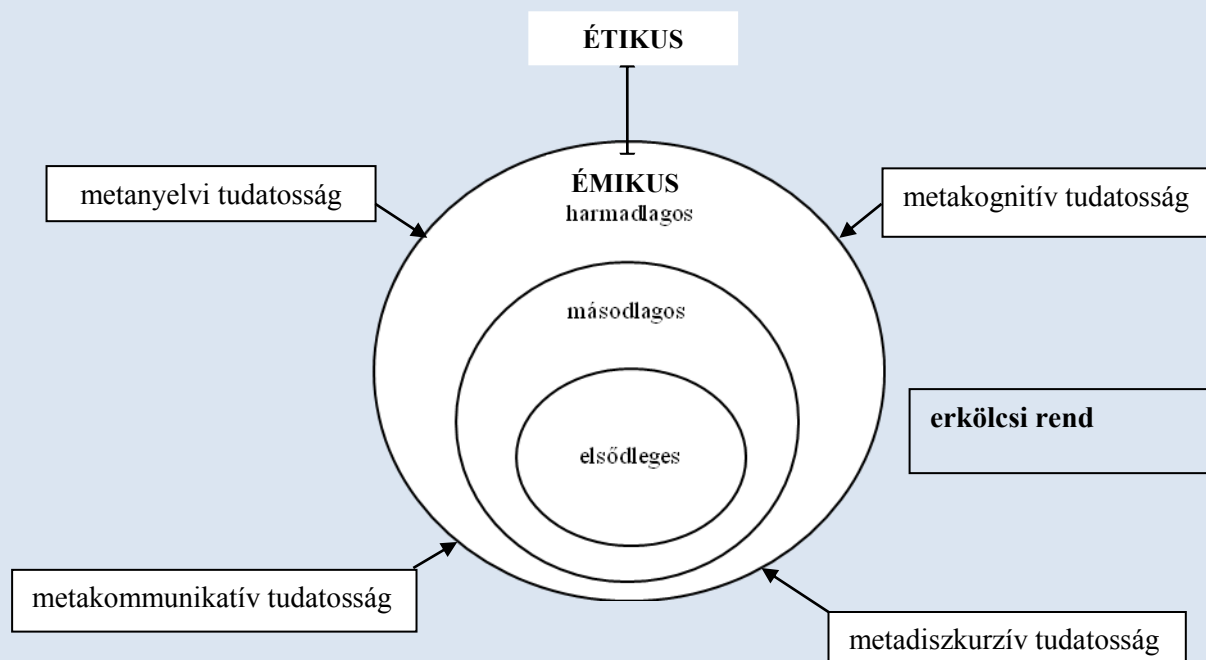
1. A **metanyelvi tudatosság** az udvariasságra/udvariatlanságra vonatkozó értékelések reflexív reprezentációját foglalja magába. A reprezentáció lényegében a világnak (és benne a saját társadalmi valóságunknak) egy olyan általánosított értelmezése, interpretációja, amely a nyelvi terminusokban és kifejezésekben, illetve azok által fejeződik ki. Ide sorolhatók azok a különböző metanyelvi kifejezések, amelyeket az egyes nyelvekben az udvariasságról, udvariatlanságról szóló beszéd során használhatunk, úgymint *polite* és *courteous* az angolban, *tenei* és *reigi* a japánban, *udvarias* és *illedelmes* a magyarban és így tovább.

2. A **metakommunikatív tudatosság** a társadalmi tevékenységek és jelentések reflexív értelmezésére és értékelésére vonatkozik. Ez olyan explicit minősítő megjegyzéseket foglal magába, amelyeket az egyes beszédhelyzetek résztvevői egy-egy nyelvi interakció során fogalmazznak meg például az *udvarias* terminus használatával. Ahogy a korábbiakban utaltunk rá, az ilyen jellegű interpretációk és az értékelések az udvariasság társadalmi gyakorlatként való értelmezésének központi elemei.

3. A **metadiszkurzív tudatosság** azokra az udvariasságról folytatott reflexív társadalmi diskurzusokra (esetleg vitákra) vonatkozik, amelyek társadalmi vagy kulturális szinten jönnek létre. A metadiszkurzív tudatosság tehát, szemben a metakommunikatív tudatossággal, nem az adott interakcióban érhető tetten, hanem az udvariassághoz kötődő jelenségek visszamenőleges, illetve általános értelmezésében. A társadalmi diskurzusok adják az udvariasság interpretációinak és értékelésének keretét, amely a mindenkor metaudvariassági diskurzusok tárgya. Itt említhetők meg a médiában zajló metaudvariassági diskurzusok is.

4. A **metakognitív tudatosság** az udvariassággal kapcsolatos kognitív természetű állapotokra (pl. attitűdök, elvárások) vonatkozó reflexív megnyilatkozásokban érhető tetten, amelyek pragmatikai és diskurzusjelölők által vizsgálhatók (vö. Kádár–Haugh 2013: 207–227).

Az alábbi ábra a metapragmatikai tudatosságnak a fentiekben leírt négy típusát az udvariasságra vonatkozó értékelő-minősítő eljárásban, időben és társadalmi térben formálódó erkölcsi renddel összefüggésben ábrázolja.

1. ábra: Az udvariasság metapragmatikája

A továbbiakban amellett érvelünk, hogy a metapragmatikai tudatosság különböző formáinak az udvariasság vizsgálatába való beemelésével az erkölcsi rend egymásra reflektáló rétegeibe is betekintést nyerhetünk. Az erkölcsi rend metapragmatikai megközelítésének különböző formái, ahogy azt az ábrán is jelöltük, émikus (vagy belső), illetve étikus (vagy külső) perspektívából is vizsgálhatók; ezen émikus és étikus értelmezések kölcsönhatása pedig, ahogy ezt a későbbiekben látni fogjuk, szintén fontos a metapragmatikai tudatosság különböző formái vizsgálatában.

A következőkben – minthogy a jelen tanulmány az udvariasság kognitív és érzelmi vonatkozásaival kevésbé foglalkozik – a metapragmatikai tudatosság három típusát (metanyelvi, metakommunikatív, metadiszkurzív) tanulmányozzuk részletesen (a metakognitív tudatossághoz lásd Kádár–Haugh 2013: 207–228).

4. A metapragmatikai tudatosság típusai

4.1. Metanyelvi

A minket körülvevő és – számos egyéb jelenség mellett – az udvariasságot is magába foglaló társadalmi valóság leírása és konceptualizálása a nyelvhasználat által lehetséges. Ugyanakkor, minthogy a társadalmi valóság maga is a nyelven keresztül épül fel, azok a terminusok, illetve kifejezések, amelyeket – esetünkben – az udvariasság leírására használunk, egy specifikus, reflexív nyelvhasználati mód, a magára a nyelvre fókuszáló metanyelv részét képezik.

A metanyelv fogalmának számos értelmezési lehetősége közül van Leuwen (2004: 107–108) két megközelítést emel ki: a fogalmat a reprezentációhoz kötődően meghatározó, azt egy specifikus tudományos regiszterként értelmező megközelítést, amely nem közvetlenül a világ, hanem a világról alkotott reprezentációk reprezentációját adja, és elméletek megfogalmazásának eszköze, illetve a kommunikáció felé orientálódó megközelítést, amely szerint a metanyelv a mindennapi kommunikáció része és alkotóeleme. Utóbbi esetben nem a formára, hanem a nyelvhasználat metanyelvi funkciójára kerül a hangsúly, amely szoros kapcsolatban áll a reflexivitással. Az alábbiakban a metanyelvről szóló megállapításaink alapja a fogalom második megközelítése.

Az udvariassággal kapcsolatos kifejezéseken keresztül létrejövő metanyelvi reprezentációk vizsgálatával az udvariasság fogalmának konceptuális alapjai tanulmányozhatók. A vizsgálat a alapgondolata, hogy az erkölcsi rendet kialakító elvárások voltaképpen az udvariasságra vagy udvariatlanságra vonatkozó értékelések összefüggő sorából rajzolódnak ki, utóbbiak pedig részei annak a metanyelvnek, amely által a nyelvhasználók a világot konceptualizálják. Ezért is fontos a beszélőket meghatározó különböző kapcsolathálózatok bevonása az udvariasság metanyelvének elemzésébe, ez biztosítja ugyanis a hozzáférést az udvariasság/udvariatlanság metanyelvének alapjául szolgáló émikus világnézetekhez. A következőkben az udvariasságra/udvariatlanságra vonatkozó értékelő kifejezések tárgyalása során idézőjellel különböztetjük meg azokat az eseteket, amelyekben az étikus értelemben vett udvariasságról (az egyes nyelvek általában vett értékeléseiről) van szó, az émikus értelemben használt terminusokat pedig (vagyis amikor azt vizsgáljuk, mit értenek rajtuk az adott nyelv beszélői) kurziváljuk.

Az udvariasságra vonatkozó metanyelv különböző nyelvekben és kapcsolathálózatokban való vizsgálata során azonban fontos szem előtt tartani, hogy az udvariasság metanyelvéhez sorolható kifejezések nem egy „konceptuális vákuum” részei. Ahogy Mills (2009: 1055) fogalmaz: „az udvariasság csak a vele egy szemantikai mezőben lévő más terminusokkal való kapcsolatában nyer értelmet; e terminusok jelentései pedig egy olyan komplex folyamat által alakulnak ki, amelynek során az egyes kifejezések elkülönülnek másoktól, vagy épp elegyednek velük, megújítván azok jelentéseit”.³ Ez az jelenti, hogy egy olyan kifejezést, mint az *udvariasság*, egyik nyelv esetében sem tanulmányozhatunk nyelvileg izolált módon. Az *udvariasságról* való beszéd során például óhatatlanul felmerül

³ Itt és a továbbiakban az idézetfordítások eredetijét lábjegyzetben közöljük: „politeness only makes sense in relation to other terms within its semantic field, and the meanings of these terms are defined in a complex process of being set apart from and being conflated with other terms and playing off the meanings of those terms” (ford. N. L. A.).

(olykor csak implicit módon) az *udvariatlanság* értelmezésének kérdése is, amelyet ezért munkánk során mi sem mellőzünk. A különböző metanyelvi kifejezések kölcsönhatása azonban nem szorítkozik csupán az *udvariasság* és *udvariatlanság* reflexív konceptuális alapjainak megvilágítására. Az alábbi interjúrészletben például az adatközlőnek értékelnie kell egy bizonyos, múltbéli bocsánatkérést annak udvariassága kapcsán. Az, ahogy az adatközlő a bocsánatkérés *udvariasságának* megítélésre tesz kísérletet, azt mutatja, hogy előfordulhat, hogy egy megnyilatkozás értékelése a nyelvhasználó részéről nem elég egyértelmű.

(1) A: *maybe it'd-he'd be placing towards the neither polite nor impolite or verging (.) on the polite, cer-certainly not very polite?*

W: *mhm?*

A: *not obsequiously polite or not any not- not- not- overly polite in any other sense, but (.) nor was he particularly impolite, I thought.*⁴

Az (1) példában megfigyelhető, hogyan próbálja az adatközlő értékelni az adott megnyilatkozást: egyrészt a lehetséges értékelések (*verging on polite* 'az udvariassal határos'), másrészt a tagadó jellegű értékelések (*not polite* 'nem udvarias', *not obsequiously polite* 'nem alázatosan udvarias', *not overly polite* 'nem túlzottan udvarias', *not particularly impolite* 'nem különösebben udvariatlan') használatával. Ezek a metalingvisztikai kifejezések egy szemantikai mezőben helyezhetők el, vagyis olyan, egymáshoz szemantikailag kapcsolódó szavak csoportjában, amelyek a társadalmi valóság egy adott szegmensére (esetünkben az udvariasságra) vonatkoznak. Ez a szemantikai mező mutatkozik meg az (1) példában, amikor is az adatközlő megpróbálja tisztázni, mit ért azon, hogy az értékelt bocsánatkérés *neither polite, nor impolite*, vagyis 'nem udvarias, nem is udvariatlan' volt.

Az udvariasságra, illetve az udvariatlanságra vonatkozó metanyelvet nem kezelhetjük olyasvalamiként, ami „adott”, hanem meg kell kísérelnünk a metanyelv mögött húzódó világnézet(ek) feltárását is. Máskülönben a kutató két csapdába is beleeshet. Egyrészt úgy vélheti, hogy minden nyelv és kultúra esetében ugyanarról a jelenségről beszél, amikor udvariasságról beszél, noha az nem így van. (Az udvariasság történeti relativitása [vö. Kádár–Haugh 2013: 156–177, Kádár–Culpeper 2010, Kádár 2013] okán hozzátehetjük, hogy a különböző történelmi időszakokban vizsgált udvariasságra is ugyanez vonatkozik.) Másrészt pedig olyan mesterséges megállapításokat tehet az elemzésében, amelyek az adott metanyelvet használó beszélők számára egyáltalán nem is fontosak. Az adott nyelv „udvariasság”-ra vonatkozó metanyelvének megfelelő elemzése és értelmezése ezért nem nélkülözheti a világnézeti alapokat.

⁴ Itt és a továbbiakban az angol nyelvű példák magyar fordításait a diskurzuselemzés jelöléseinek elhagyásával, lábjegyzetben közöljük: „A: ezt-öt talán úgy határozom meg, hogy nem udvarias, de nem is udvariatlan, vagy határos az udvariassággal, semmiképp sem nagyon udvarias? W: mhm? A: nem alázatosan udvarias, illetve egyáltalán nem túl udvarias más értelemben, de nem is volt különösebben udvariatlan, azt gondoltam.” (ford. N. L. A.)

Vegyünk például két olyan kultúrát – a (brit) angolt és a japánt – amelyet a Brown–Levinson (1987)-féle udvariasságelmélet egyaránt olyanként jellemzett, amelyben a távolító udvariasság dominál. A (brit) angol *polite* 'udvarias' terminus Culpeper (2012) szerint szemantikailag többnyire olyan kifejezésekhez kapcsolódik, mint a *courteous* 'előzékeny', *respectful* 'tisztelettudó', *friendly* 'barátságos', *pleasant* 'kellemes (ember), rokonszenves', *thoughtful* 'figyelmes', *cheerful* 'derűs, jókedvű', *calm* 'nyugodt', *gracious* 'jóindulatú', *charming* 'bájos' vagy *quiet* 'csendes, halk szavú'. Ezzel szemben a japánban legalább négy lehetséges megfelelője van csak magának a *polite* 'udvarias' kifejezésnek: *tenei* 'melegszívűség', *omoiyari* 'előzékenység/empátia', *kikubari/kizukai* 'figyelmesség' és *reigi* 'illem, jó modor' (vö. Fukushima 2004, 2011; Haugh 2004). Ha pedig közelebbről is megvizsgáljuk az utóbbi kifejezések valamelyikének, például az 'illem, jó modor' jelentésű *reigi*-nek a konceptuális alapját, megállapíthatjuk, hogy az egész más konceptuális hatáskörrel rendelkezik, mint az angol *polite*.

Összevetve a *polite* és a *reigi* konceptuális alapjait, megállapíthatjuk, hogy utóbbival olyan terminusok állnak kapcsolatban, mint *kei'i* 'a társadalmi státuszon alapuló tisztelet'; *tsutsushimu* 'diszkréció, megfontoltság'; *tattobu* 'nagyra becsülés' és *mibun/chi'i* 'társadalmi pozíció'. Amint az a japán udvariasságfogalom egyik kulcsfontosságú kifejezése émikus értelmezésének felvázolására tett kísérletből látszik, ez esetben meglehetősen eltérő koncepciót kell alapul vennünk, mint az angol *polite*-nál. A *reigi* émikus perspektívából értelmezett fogalma többek között a személyiségre, a kapcsolatokra és a társadalmi struktúrára vonatkozó feltételeket rejti magában. A *reigi* konceptuális tartalmában például nagyon hangsúlyos elem, hogy az egyes személyeket a társadalmi pozíciójuk határozza meg (mind a társadalmi szint, mind a társadalmi csoport szempontjából), és hogy a társadalmi struktúrát tekintve a vertikális tagoltság, a hierarchikus kapcsolatok fontosak. A (brit) angol és a japán esetében tehát nem ekvivalens, vagyis teljes mértékben azonos, hanem inkább analóg, egymásnak a hasonlóság alapján megfeleltethető konceptualizációkkal számolhatunk. Eszerint nincs sok értelme az angol (implicit) udvariasságfogalom vagy egy abból származó udvariasságdefiníció használatának akkor, ha azt szeretnénk vizsgálni, miként jelenik meg a japánban, minthogy az angol és a japán udvariasságfogalom gondolati háttere meglehetősen eltérő. Mindebből tehát az is következik, hogy az udvariasság émikus konceptualizációinak figyelembevételére alapvető fontosságú az udvariasság vizsgálatában.

Adódik ugyanakkor a kérdés, hogy mégis miként tanulmányozható az udvariasság metanyelve tágabb körben, a különböző kapcsolathálózatokon vagy társadalmi tereken keresztül? Mindezidáig az udvariasságkutatásban a fenti kérdés megválaszolása három főbb megközelítés mentén történt: korpuszelemzéssel (Culpeper 2009b); a lexikális/konceptuális térkép kvantitatív, illetve kvalitatív vizsgálatával (Ide et al. 1992/2005, Pizziconi 2007, Wetzel 2004, Watts 2008); valamint metapragmatikai interjúk vagy kérdőívek használatával (Bolívar 2008, Gagné 2010).

A korpuszelemzés a metanyelvi kifejezések relatív gyakorisága mellett azt vizsgálja, hogy ezek a kifejezések milyen más terminusokkal kollokálnak, vagyis áll-

nak együtt a korpuszban, amely általában különböző diskurzustípusokból származó szövegeket tartalmaz reprezentatív és strukturált formában. Culpeper (2009a) például az „udvariatlanság”-ot vizsgálta az Oxford English Corpus 2 milliárd szavas adatbázisában, amely az angol nyelv számos nyelvváltozatát tartalmazza. Kutatásának egyik tanulsága az volt, hogy a *rude* ‘bunkó’ terminus használata sokkal gyakoribb, mint az *impolite* ‘udvariatlan’-é, illetve hogy (az előbbi eredménytől nem függetlenül) ez utóbbi valóban formálisabbnak tekinthető. Számunkra Culpeper (2009a) megállapításai azt is jelzik, hogy annak, aki az udvariatlanságra vonatkozó metanyelvet kívánja tanulmányozni az angolban, első sorban inkább a *rude* konceptuális alapjait kell vizsgálnia az *impolite*-é helyett.

Megjegyzendő azonban, hogy noha az „udvariasság” metanyelvének korpuszalapú vizsgálata fontos eredményekkel járhat, ezt más megközelítésekkel is ki kell egészíteni, két okból. Egyrészt, mivel nem minden nyelv és nyelvváltozat esetében áll rendelkezésre megfelelő, az elemzés céljainak megfelelő korpusz, valamint nincs sok olyan korpusz sem, amely által kimutathatók lennének a metanyelvi tudatosság különbségei azokon a kapcsolathálózatokon keresztül, amelyeket egy adott nyelv szélesebb értelemben vett közössége alkot. A másik lehetséges korlát pedig, hogy a korpuszelemzés nem feltétlenül teszi lehetővé az adott metanyelv konceptuális hátterének kellően alapos vizsgálatát, különösen azt, ahogyan az udvariasságra vonatkozó metanyelvi kifejezések szemantikai mezői létrejönnek.

A metanyelv további vizsgálati lehetőségét a lexikai vagy konceptuális térképen alapuló elemzés adja. Ebben a megközelítésben a hangsúly a metanyelvi kifejezések által formálódó konceptuális hálózatnak vagy mezőnek az értelmezésén van, amely statisztikai és kvalitatív eszközökkel egyaránt történhet. Ide et al. (1992/2005) például az „udvariasság”-hoz kapcsolódó terminusok többváltozós (*multivariate*) vizsgálatát végezte el az amerikai angolban és a japánban. A kutatás egyik fontos megállapítása volt, hogy a *friendliness* ‘barátságosság’ az amerikai angolban az *politeness*-hez ‘udvariasság’ kapcsolódik, a japán *teinei*-hez ‘melegszívűség’ azonban nem. Barbara Pizziconi (2007) egy másik, multidimenzionális statisztikai módszert dolgozott ki, amellyel az „udvariasság”-ra vonatkozó lexikon vizsgálható és hasonlítható össze a brit angolban és a japánban. Pizziconi eredményei megerősítik, illetve pontosítják, részletezik Ide et al. korábbi megállapításait. Más kutatások inkább kvalitatív eszközöket alkalmaztak a konceptuális térképek vagy hálózatok metanyelvi kifejezésekből való létrehozására. Patricia Wetzel (2004) például diskurzuselemzéssel vizsgálta az „udvariasság”-ra vonatkozó lexikont a japán tiszteleti megszólításokat tárgyaló illetankönyvekben. Kutatásai azt mutatták, hogy a tiszteleti megszólítások közül számos az úgynevezett vertikális tiszteleten, vagyis a társadalmi hierarchián (*kei’i*), illetve társadalmi pozíción (*tachiba*) alapul. A tárgyalt megközelítésből vizsgálódó kutatások a kognitív nyelvészet módszertanát is alkalmazhatják. Watts (2008) például a mentális terek modelljét (*mental spaces model*) használta az „udvariatlanság” lexikonának elemzéséhez a brit angolban, különös tekintettel arra, hogyan válnak ezen a mentális terek határai elmosódottá az interakciók során.

A harmadik vizsgálati típus metapragmatikai interjúk és kérdőívek által kíván bepillantást nyerni egy adott kultúra tagjainak metanyelvi tudatosságába. Adriana Bolívar (2008) az „udvariasság” felismerését vizsgálta a venezuelai spanyolban kérdőív segítségével. Az adatközlőket olyan kifejezések megadására kérte, amelyeket valamilyen szempontból az „udvariasság”-gal ekvivalensnek vagy legalábbis ahhoz kapcsolhatónak tartanak. A tendencia azt mutatta, hogy a női adatközlők elsősorban az *amabilidad*-dal ‘kedvesség’ és az *educación*-nal ‘tanultság, műveltség, helyes viselkedés’ kötötték össze a vizsgált fogalmat, míg a férfiak inkább a normákkal (*norma*). Utóbbi arra a felfogásra is utal, hogy az udvariasnak tartott személynek *caballero* ‘úri ember’-ként kell viselkednie. Egy másik gondolatébresztő tanulmányban Nana Okura Gagné (2010) a japán „udvariassági”, illetve „udvariatlansági” lexikon elemeit vizsgálta a negatív arculat fogalmának étikus. Interjúk segítségével állapította meg, hogy az adatközlők általánosságban felismerték a negatív arcon (a másik függetlenségének hangsúlyozásán) alapuló távolító udvariasságot, a kérést tartalmazó szituációkban azonban ez nem történt meg. A kutatásból az is kiderült, hogy az megkérdezettek „udvarias” kérésre vonatkozó konceptualizációját az egymással való kapcsolatuk határozta meg.

4.2. Metakommunikáció

Miként a metanyelv az a nyelv, amely magára a nyelvre fókuszál, a metakommunikáció a magukról a kommunikációs helyzetekről való kommunikációt jelenti, vagyis azt a kommunikációt, amely a különböző interakciókban a társadalmi tevékenységek és jelentések interpretációjára és értékelésére helyezi a hangsúlyt.⁵ A metakommunikációs jelenségeket a nyelvhasználatban sokféle szakkifejezéssel szokás jelölni: a *metapragmatikai*, *metanyelvi*, illetve *metadiskurzív megjegyzések*, valamint a *metamegjegyzések* megnevezés egyaránt használatos. Ezek a terminusok többnyire helyettesíthetők egymással, de mivel általában reflektálnak arra a tudományterületre, amely az adott kutatás alapját, kiindulópontját képezi (pragmatika, szociolingvisztika vagy diskurzuselemzés), implicit tartalmazzák ezek elméleti előfeltevéseit is, ami mindenképpen szem előtt tartandó, amikor az udvariasságot kutató területek helyét egymáshoz való viszonyuk szerint kívánjuk megadni. Ahogy Adam Jaworski, Nikolas Coupland és Dariusz Galasiński (2004: 4) a metanyelv vizsgálatáról írott tanulmányukban hangsúlyozzák, a metakommunikáció spontán példáiként feltűnő metanyelvi megjegyzések (pl. *Amit voltképpen mondani akartam, az az, hogy...*) befolyásolhatják egy adott megnyilatkozás értelmezését, ezért elengedhetetlen, hogy ezeket a metamegjegyzéseket a saját kontextusukban vizsgáljuk. Ugyanakkor, miként arra Mills (2003) figyelmeztet, még a kutatók által a résztvevői és/vagy az émikus udvariasságértelmezés vizsgálatára „előhívott” metakommunikáció is rendelkezik olyan szituációs kontextussal, amelyet a fentiekhez hasonló okokból nem hagyhatunk figyelmen kívül.

⁵ Olykor ugyanerre utalnak a *metadiskurzus* terminussal is (vö. Culpeper 2011a), mi azonban utóbbit a különböző interpretációknak vagy ideológiáknak technikai értelemben keretet adó diskurzusokról szóló beszédre alkalmazzuk a későbbiekben (lásd 4.3.)

A metakommunikatív tudatosság a kommunikációs helyzetek (meta)részrtvevőinek oldaláról jelentkezik. (Metarészrtvevőkön az adott beszédhelyzetek közvetett résztvevőit értjük, akik például a televízió vagy az interneten keresztül követnek egy interakciót, így válva annak részévé [Kádár–Haugh 2013: 84]). Ez a kommunikáció során tanúsított (implicit) tudatosságunkra vonatkoztatva azt jelenti, hogy nem csupán értelmezzük és értékeljük azt, amit mi magunk mondunk vagy teszünk, illetve amit mások mondanak vagy tesznek, de reflexív módon értelmezzük és értékeljük ezeket a társadalmi tevékenységeket és jelentéseket mások szempontjából is. Eszerint az udvariasságra vonatkozó interpretációink és értékeléseink magukba foglalják mások perspektíváját is. Ez a fajta „perspektívabeemelés” fontos eleme a metapragmatikai kommenteknek, amelyek ezáltal a saját udvariasságértelmezésünk kitégítéséhez is hozzájárulhatnak.

A (2) példában, a *Gran Torino* című filmből származó párbeszéd részletben egy fiatal, vietnámi-amerikai fiú, Tao, metapragmatikai megjegyzéseken keresztül vonódik be kulturálisan bizonyos tevékenységekbe. A film Detroitban játszódik, a férfiak közti interakcióra vonatkozó normák pedig, amelyekről a példában szó esik, az amerikai munkásosztálybeli férfiak (kézzelfogható) értékeinek egy részére reflektálnak. A jelenet egyik szereplője, Walt, a mogorva, lengyel származású amerikai, aki a Ford-gyártól ment nyugdíjba, fiatal szomszédját, Taót próbálja okítani arra, hogyan beszéljen más fiúkkal, illetve férfiakkal. Először Walt és a borbély (Martin) mutatja meg, hogyan hangzik egy igazi „férfias beszélgetés”; ennek során voltaképpen különböző – olykor rasszista – módon sértegetik egymást. Tao szó szerint értelmezi az instrukciókat, és elkezd „férfiasan beszélni”, *vén olasz fasz-nak* nevezve a borbélyt. Walt és a borbély ezután nekiáll elmagyarázni azokat az udvariassággal kapcsolatos normákat, amelyek e maszkulin beszédmód alapjául szolgálnak.

- (2) *Walt:* *Akkor sem sértegethetsz egy embert a saját boltjában, ilyet nem csinálunk. Mi van, ha véletlenül egy zűrös fazonba botlasz? Letépi a sárga fejedet.*
- Tao:* *Mit kellett volna mondanom?*
- Borbély:* *Figyelj, kölyök, kezd azzal, hogy „üdv” vagy „jó napot”!*
- Walt:* *Gyere be, és mondd azt, hogy „Uram, megnyíratkoznék, ha van rá ideje”.*
- Borbély:* *Ja, udvariasan, de seggnyalás nélkül.*
- Walt:* *Beszélhetnél a melóról az építkezésen, meg a csajodról és a kocsidról...*
- Borbély:* *Hogy, a faszomba’, gallyra ment a fékem, az a fasz szerelő jól megvágott, totál átbaszta a fejemet!*
- Walt:* *Ne azt szidd, akivel beszélsz, hanem olyanokat, akik nincsenek jelen. Például a főnöködet, hogy túlóráztat, pedig tekenap van.*
- Borbély:* *Igen, vagy mondd, hogy két órán át hallgattad az asszony rinyálását, hogy nem fogadják el a lejárt kuponokat a boltban, és mikor végre elkezdted nézni a meccset, sírva fakad, hogy le se szarod.*
- Walt:* *Érted már? Na, menj ki, gyere vissza, és beszélj vele. Nem olyan bonyolult, az isten áldjon meg.*
- Tao:* *Jó, de nincs se munkám, se kocsim, se barátnőm.*
- Walt:* *Ó, egek.*

Borbély: Le kellett volna lőnöm még az elején.

Ennek a „férfias beszédnek” a legfőbb jellemzői akkor figyelhetők meg leginkább, amikor Walt és a borbély instruálni próbálja Taót. Az egyik legfőbb „szabály”, legalábbis Walt és a borbély szerint, hogy az ember ne szidjon olyanokat, akiket nem ismer (Walt és Martin is régi jó ismerősök), inkább a jelen nem lévőkről beszéljen sértő módon. A második fontos „szabály”, hogy létre kell hozni egyfajta egyensúlyt aközött, hogy valaki kellőképpen tisztelettudó (vagyis *udvarias*), de nem túl udvarias (ezt fejezi ki a bizalmas *seggyalás* kifejezés). A harmadik kulcsfontosságú „előírás” pedig, hogy a beszélgetés leggyakoribb témája a panaszkodás (rinyálás) legyen. A másokról – különösen az ember főnökéről, feleségéről vagy mások szolgáltatásairól – való panaszkodás ugyanis, Walt és a borbély szerint, a társalgás egyik elfogadható módja. Összességében tehát azt mondhatjuk, hogy a (2) példa egyrészt azt mutatja meg, miként nyerhetünk a metakommunikáció által bepillantást egy (specifikus, lokális) erkölcsi rendbe, amely az udvariasságra vonatkozó értékelő-minősítő eljárás alapjául szolgál, másrészt hogy az adott kultúrán vagy közösségen kívüliek hogyan ismerhetik meg az émikus (udvariasság)értelmezéseket.

Az értékelő eljárást megalapozó erkölcsi rendet számos módon vizsgálhatjuk a beszédhelyzetek résztvevőinek és megfigyelőinek metakommunikatív tudatosságán keresztül. Tanulmányunk tárgyát figyelembe véve ugyanakkor most csak az udvariasság szempontjából foglalkozunk a metapragmatikai megjegyzésekkel. Az alábbiakban röviden ismertetjük a metapragmatikai megjegyzések gyűjtésének módszereit, illetve néhány példát hozunk arra, miként működnek ezek a gyakorlatban. A bemutatandó megközelítések közti legfőbb különbség, hogy spontán vagy a kutatók által előidézett metakommunikációt állítanak-e a vizsgálat középpontjába.

A természetesen előforduló metapragmatikai megjegyzések szemtől szembeni (Holmes–Marra–Vine 2012), komputer közvetítette (Graham 2007) vagy fiktív (például irodalmi művekbeli) interakciókban (Paternoster 2012) egyaránt fellelhetők, és az „itt-és-most”, illetve az „ott-és-akkor” udvariasságra vonatkozó, jelen idejű vagy múltbéli értékelő mozzanatokra egyaránt irányulhatnak. Emellett bizonyos esetekben nem csupán pragmatikai jelentéseket vagy társadalmi tevékenységeket célozhatnak, hanem magának az erkölcsi rendnek némely vonatkozását is. A spontán, természetesen előforduló metapragmatikai kommentárok tanulmányozásában tehát ezeknek a szituáció meghatározta funkciójára kell helyeznünk a hangsúlyt, illetve az is vizsgálandó, hogy az elemzett metamejegyzések milyen oldalát világítják meg annak az erkölcsi rendnek, amelyhez kapcsolódnak.

Holmes, Marra és Vine (2012) például a kifejezetten az udvariassági normákról való beszédet vizsgálták az új-zélandi angol európai (*pākehā*) és *māori* etnolektusában. Az előbbit hagyományosan dominánsnak tartják az új-zélandi társadalomban, bizonyos munkahelyeken azonban inkább a *māori* érvényesül. Az alábbi példában a metanyelvi megjegyzések segítségével az interakciókra vonatkozó normák közti konfliktus figyelhető meg a *pākehā* és a *māori* etnolektusban.

A diskurzus a Kiwi Consultation egy szokásos megbeszélésén zajlik, amelynek résztvevői közül csak hárman beszélnek a pākehā nyelvváltozatot.

- (3) 1 Steve: *we have capability development um*
 2 *the g m oversight here*
 3 *((overlapped by a quiet conversation involving Frank and Daniel))*
 4 *is from Frank and Caleb*
 5 *the manager in charge budget of a hundred and eighty seven k*
 6 *((pause)) obviously key area we want to ensure that um*
 7 *one of the important: things in communication is*
 8 *not to talk when others are talking*
 9 *((loud laghter))*
 10 Steve: *I hope that the cameras picked up (that)*
 11 *((loud laghter))*
 12 Frank: *Steve this indicates a need for you to be out in hui*
     ['meetings']
 13 *((laughter))*
 14 Frank: *one of the things that you learn very quickly*
 15 *is that a sign of respect is that other people are talking about*
 16 *what [you're saying while you're saying it]*
 17 *[[((laughter)] ((laughter))*
 18 Steve: *I see I see*⁶ (Holmes–Marra–Vine 2012: 1070–1071)

A példában Steve egy (az új-zélandi angol pākehā változatát beszélők számára) harmadik szintű erkölcsi normát fogalmaz meg, amikor kifejti, hogy nem szabad másokkal párhuzamosan beszélni. Ezt a kijelentést a szintén a pākehā kultúrkörhöz tartozó Frank helytelennek tartja, és kijelenti, hogy Steve nem ismeri eléggé a māori nyelvhasználatot, ezért javasolja neki, hogy több *hui*-n (hagyományos māori társadalmi összejövetel) vegyen részt. Ezáltal ugyanis Steve megtudhatná, hogy az angol māori változatában a tisztelet jele, ha miközben az ember beszél, valaki más is beszél ugyanarról. Kijelentve, hogy ez a gyakorlat a māori erkölcsi rendben normatívnak számít, Frank új keretet ad Steve metapragmatikai megjegyzésének, amely az adott munkahelyre nézve – ahol tehát a dolgozók többsége a māori nyelvváltozatot beszéli – nem tekinthető helytállónak, mivel a pākehā erkölcsi rendjéből indul ki.

A számítógép közvetítette kommunikációban előforduló metapragmatikai megjegyzések vizsgálatával szintén bővíthet az erkölcsi rendre vonatkozó tudásunk, részben azért is, mert a számítógépes kommunikáció az interakciók gyakori formája. Sage Graham (2007) például a ChurchList nevű online anglikán közösség tagjainak e-mailezésében vizsgálta az udvariasságra és az udvariatlanságra vo-

⁶ „1 Steve: a képességfejlesztésünk 2 um a g m felügyelet itt 3 (közben halk beszélgetés folyik, amelyben Frank és Daniel is részt vesz) 4 Franktól Calebbel 5 a menedzserrel, aki felelős a költségvetésért, amely 187 k 6 ((szünet)) a kulcsfontosságú terület, amelyről nyilvánvalóan gondoskodnunk kell a um 7 a kommunikációban az egyik legfontosabb dolog, hogy 8 az ember ne beszéljen párhuzamosan másokkal 9 ((hangos nevetés)) 10 Steve: Remélem, a kamerák rögzítették ezt 11 ((hangos nevetés)) 12 Frank: Steve, ez azt jelenti, hogy több hui-n [összejövetel] kellene részt vened 13 ((nevetés)) 14 Frank: az egyik dolog, amit elég hamar megtanulnál, 15 hogy az a tisztelet jele, ha az emberek beszélnek 16 arról [amiről te mondasz akkor, amikor mondasz] 17 ((nevetés)) ((nevetés)) 18 Steve: értem, értem” (ford. N. L. A.)

natkozó elvárások megjelenését. Bár az ez esetben tanulmányozható erkölcsi rend elemei speciálisak, minthogy a számítógépes kommunikációhoz (például nem lehet a listán lévő összes taggal beszélgetni), illetve magához a gyakorlatközösséghez kötődnek (például a segítség- vagy támogatáskérésre adott preferált válaszreakciók az imák), Graham megállapította, hogy az udvariasságra vonatkozó itt-és-most értékelésekre olyan elvárások hatottak, amelyeket a tagok más tagok korábbi viselkedése alapján alakítottak ki. Eszerint a múltbeli történések, vagyis a történetiség elemei fontos szerepet töltenek be mind az online, mind a szemtől szembeni interakciókban.

Az udvariassággal kapcsolatos metapragmatikai megjegyzések regények, novellák, filmek fiktív dialógusai által is vizsgálhatók, ezek elemzéséhez a pragmatofilológia módszertana nyújthat segítséget (vö. Kádár–Haugh 2013: 158). Annick Paternoster (2012) egy olyan könyvsorozatot választott kutatásai alapjául, amelynek főszereplője két rendőrnyomozó, egyikük edinburghi, a másik szicíliai származású. A vizsgálat középpontjába az ő metapragmatikai megjegyzéseik kerültek, amelyek a túlzott udvariasságra, illetve az udvariatlanságra vonatkoztak. Az ilyen jellegű, fikciós források előnye, hogy a narrátor olykor explicit utalást tesz a szereplők bizonyos jelenségekkel kapcsolatos attitűdjére, akkor is, amikor ők maguk azt nem fejezik ki egyértelműen. Paternoster vizsgálatának tanulsága, hogy azok a szereplők, akikre túlzott udvariasság – amely ez esetben nem őszinte udvariasságot takar – jellemző, hajlamosak a szkepticizmusra, amikor mások udvariasságának megítéléséről van szó. A fiktív dialógusok vizsgálatából levont következtetések, természetesen, nem általánosíthatók, ez a fajta forráscsoport azonban segítségünkre lehet abban, hogy az udvariasságot tágabb összefüggéseiben vizsgáljuk, figyelembe véve például azt is, amit az emberek gondolnak, de nem feltétlenül mondanak ki egy adott interakcióban.

Metapragmatikai megjegyzéseket, természetesen, a kutatók is előidézhetnek, elsősorban (nyelvhasználati) interjúk készítése által. Spencer-Oatey (2011) különböző nemzetközi partnerségi projektek keretében együttműködő brit és kínai egyetemeken végzett kutatást a hallgatók interperszonális kapcsolatát vizsgálva. A brit és kínai adatközlőkkel a program menedzsereként vezetett a projektek értékelésére irányuló mélyinterjúkat, amelyekből többek között a megkérdezettek közti viszony alakulására vonatkozó kommentárokat gyűjtötte ki. Az adatközlők viszonylag kevés alkalommal fogalmaztak meg az udvariassággal, illetve az udvariatlansággal kapcsolatos étékelő megjegyzéseket. Az „udvarias viselkedésre” vonatkozó értékelések másokkal kapcsolatban hangzottak el, míg az „udvariatlanság viselkedésre” utalókat az adatközlők önmagukra vonatkoztatva, mentegetődzve, saját maguknak szemrehányást téve említik. A kínai metapragmatikai megjegyzések ugyancsak érdekesek, hiszen bizonyos mértékben étikus megközelítésből jelennek meg, minthogy ezeket nem eredetiben, hanem a kínaiból angolra való fordításban közlik. Noha ez a gyakorlat nyilvánvalóan támogatja az összehasonlíthatóságot, számos kérdést is felvet azzal kapcsolatban, hogyan értelmezhető a vizsgálat az udvariasság étikus és émikus megközelítése szempontjából.

A „mesterségesen előidézett” metapragmatikai megjegyzések gyűjtése olyan naplók vagy írott beszámolók segítségével is történhet, amelyekben az adatközlők általuk udvariasnak vagy udvariatlannak tartott eseményekről számolnak be. Culpeper (2011) például ilyen módszerrel gyűjtött metapragmatikai megjegyzéseket használt annak vizsgálatára, hogyan jelenik meg az udvariatlanság az interakciókban. A Culpeper-féle kutatásból származó (4)-es példában egy adatközlő arról számol be, hogy érezte magát, amikor egy szórakozóhelyen összefutott az egyik ismerősével, aki bunkón viselkedett.

*(4) As I walked over to the table to collect the glasses, Sarah's said to Tim 'come on Tim let's go outside', implying she didn't want me there. This was at the pub on Sunday night, and I just left the glasses go and walked away. I didn't particularly feel bad, but angry at the way she had said that straight away when I got there. We aren't particularly friends but she was really rude in front of others.*⁷ (Culpeper 2011a: 60)

Érdeemes felhívni a figyelmet arra, hogy a fenti példában az adatközlő úgy interpretálja Sarah viselkedését, hogy az burkoltan célzott valamire, Sarah bunkónak minősítése azonban azon a feltételezésen alapul, miszerint az adott helyzetben az adatközlő nem pusztán szemlélődőként, hanem indirekt címzettként vett részt. Szintén érdekes, hogy az udvariatlanságra utaló értékeléssel együtt az adatközlő az érzelmi állapotára is reflektál (dühös volt, de nem érezte kifejezetten rosszul magát). Ez az udvariasság, illetve az udvariatlanság és az érzelmek szoros és kölcsönös kapcsolatát is példázza (Kádár–Haugh 2013: 207–228).

A metapragmatikai megjegyzések az udvariasság, az udvariatlanság és további, hozzájuk kapcsolódó jelenségek azonosításának értékes forrásai, emellett gyakran engednek bepillantást abba az erkölcsi rendbe is, amelynek alapján az udvariasságra vonatkozó értékelések keletkeznek. Mivel laikus résztvevők és megfigyelők értelmezéseinek alapulnak, nem elegendő önmagukban vizsgálni őket (vö. Kádár–Haugh 2013: 81–103). Ahogy Davies, Merrison és Haugh (2011) egy tanulmányukban megjegyzik, fontos tudatában lenni annak, hogy a metapragmatikai megjegyzések vizsgálatának értelemszerű korlátai vannak. Először is, ha az egyes interakciókban nem szerepelnek az udvariassággal kapcsolatos metapragmatikai megjegyzések, az nem feltétlenül jelenti azt, hogy az interakció résztvevői nem is végeztek értékelő műveleteket. Másodszor, metapragmatikai észrevételek többnyire olyan „problematikus” beszélgetésekben fordulnak elő, amelyekben a résztvevők elvárásai nem találkoztak, ezért merültek fel az udvariatlansággal vagy esetleg a túlzott udvariassággal kapcsolatos jelenségek.

Az udvariasság metapragmatikájának vizsgálatában tehát a metapragmatikai tudatosság további formái is tanulmányozandók, beleértve az udvariasságról folytatott társadalmi diskurzusokat is – ezekről lesz szó a következőkben.

---

⁷„Amikor odamentem az asztalhoz, hogy összeszedjem a poharakat, Sarah azt mondta Timnek: »Gyere, Tim, menjünk ki!«, amivel tulajdonképpen azt fejezte ki, hogy nem igazán akarta, hogy ott legyek. Ez vasárnap történt a pubban. Én meg otthagytam a poharakat, és elsétáltam. Nem mondanám, hogy kifejezetten rosszul éreztem magamat, inkább dühös voltam, hogy ezt direkt akkor mondta, amikor én is ott voltam. Nem vagyunk kimondottan barátok, de tényleg bunkón viselkedett velem mások előtt.” (ford. N. L. A.)

4.3. Metadiskurzus

A *diskurzus* terminus általában beszélt és írott szövegekre egyaránt vonatkoztatható, technikai értelemben azonban az interpretáció és az értékelés egyfajta állandó, „tárgyasult” kerete is érthető rajta, amelyet úgy szokás kezelni, mintha önmagában objektív realitással rendelkezne. Az interpretációnak és az értékelésnek ez a fajta állandó kerete azokon a beszélgetéseken, diskurzusokon keresztül jön létre, amelyeket a laikus megfigyelők folytatnak a nyelvhasználat társadalmi, kulturális és történeti mintáiról, mígnem ezek a társadalmi szintű diskurzusok a mindenki által elfogadott, konvencionális bölcsesség részévé nem válnak, ezáltal pedig már nem is kérdőjeleződnek meg. Az ilyen jellegű diskurzusokról szóló diskurzus a metadiskurzus, amely tehát azokra az esetekre vonatkozik, amelyekben laikus a megfigyelők azt a kérdést helyezik középpontba, hogy az embereknek hogyan kellene viselkedniük.

Eszerint a metadiskurzusok erkölcsi szempontból közelítik meg az udvariassági normákat, amelyek ekképpen újabb aspektusból engednek bepillantást az erkölcsi rendbe. Ugyanakkor, minthogy ezek a normák az udvariasságra vonatkozó értékelő-minősítő eljárást magukban rejtő szituatív interakcióknak egy másik rétegében helyezkednek el, az adott interakció résztvevői eltérően vélekedhetnek arról, hogy mennyire fontosak magának az értékelésnek a szempontjából. Másként fogalmazva ez annyit jelent, hogy fontos megvitatni, hogy egy bizonyos diskurzus alkalmazható-e egy adott, az udvariasságra vonatkozó értékelő mozzanat magyarázatára, vagyis beszélhetünk-e metadiskurzusról. Némely esetben – minthogy prototipikusan meg nem kérdőjelezett normákról van szó – ezek a viták társadalmi szintűek is lehetnek.

Ezt példázza a japán udvariasságról folytatott metadiskurzus. Ahogy az ezt vizsgáló Haugh és Obana (2011) megjegyzi, a japánban az udvariasságra vonatkozó metadiskurzus régóta a (neo)konfucionizmushoz kapcsolódik. Ez elsősorban abban a gondolatban érhető tetten, miszerint az embernek a számára megfelelő helyet kell elfoglalnia a társadalomban. Ez az elképzelés kezdetben az arisztokráciára korlátozódott, ahol kialakult az abszolút tiszteleti formák (*absolute honorifics*), vagyis az olyan kifejezések rendszere, amelyek az adott személy különleges társadalmi helyzetén alapulnak, függetlenül az interakcióban részt vevők közti társadalmi viszonytól. Később, a 17. és a 19. század közötti időszakban ez a gondolat a japán társadalom szélesebb körére is hatással volt, így a relatív tiszteleti formák (*relative honorifics*) – vagyis olyan kifejezések, amelyek az interakciókban részt vevők társadalmi helyzetének különbségén alapulnak – alkalmazása egyre gyakoribbá vált. A 20. századtól napjainkig a másik társadalmi helyzetének ismeretére épülő metadiskurzus még inkább elterjedt az oktatási rendszernek és a hivatalos nyelvpolitikának köszönhetően. Ahogy a japán nyelvész, Pizziconi (2011: 70) kiemeli, a japánban a tiszteleti formákra vonatkozó sztereotipikus nézetek „megkönnyítették a metapragmatikai gondolkodást, a társadalmi viselkedés reflexív modelljeinek, a helyénvalóságról (*appropriateness*) folytatott diskurzusoknak, valamint az erkölcsre és a közoktatás egyes kérdéseire

vonatkozó nyelvpolitikai irányelvek kialakulását”⁸. Az elmúlt években ugyanakkor számos olyan tanulmány jelent meg a japán udvariasság kapcsán, amely az adott személynek az interakcióban betöltött helyét (*tachiba*) sokkal dinamikusabban, a szituatív meghatározottságot a hagyományos metadiskurzusoknál érzékenyebben kezelve vette figyelembe. Az udvariasságra vonatkozó metadiskurzus már alaposan megvitatott téma a japán tudósok körében, azonban nem tudni, hogy a laikus megfigyelőkről milyen mértékben mondható el ugyanez.

Az udvariassághoz kapcsolódó metadiskurzusok politikai és ideológiai töltetűek is lehetnek. Gyakran érvényesül a metadiskurzusokon keresztül az a gondolat, hogy „bizonyos embercsoportok vagy egyének viselkedése társadalmilag nem megfelelő”, ez a felfogás pedig „az ő meg-, illetve elítélésüket hozza létre olyan terminusokkal, amelyek ezeknek az embereknek ahhoz a bizonyos nyelvi vagy kulturális csoporthoz tartozását vagy a kultúrájuk értékelését fejezik ki”⁹ (Mills 2009: 1055).

A Nagy-Britanniában Tony Blair elnöksége idején Blair által kezdeményezett Respect Action Plan (‘Tisztelet Akcióterv’) például arra az aggodalomra épült, miszerint bizonyos emberek és családok nem tartják magukat a Nagy-Britanniában mindenki által elfogadott értékekhez. Ezeket az értékeket összefoglalóan a másokkal szemben tanúsított tisztelet gondolata köré rendezték, amely mindenki számára ismert és elismert, vagyis nem képezi társadalmi vita tárgyát. Számos, jelenleg is zajló metadiskurzus szól az angol nyelvű társadalmakban a nyilvános interakciókban a másik iránt tanúsítandó tisztelet hiányáról. (A Tisztelet Akciótervhez hasonló kampány más országokban, például Szingapúrban vagy – a 2008-as pekingi olimpiához kapcsolódóan – Kínában is előfordult [vö. Kádár 2007].)

A metadiskurzus azonban nem szűkíthető le a társadalmi kommunikációnak a média közvetítette formájára: nemzetközi szinten is megfigyelhető, hogy számos metadiskurzust kifejezetten a különböző interakciók résztvevői segítenek elő. Így van ez az (5)-ös példában olvasható párbeszédben is, amelyet Ildika (I) mozdít el a gender és az udvariasság kérdéséről szóló metadiskurzus irányába.

(5) I: *I’m a independent woman you know I live alone you know I make my own way*
 E: *yeah*
 I: *but there’s nothing weong with opening the door I*
    mean I’m not going to be insulted to me it’s just good manne[rs tha’s all
 E: *[yeah yeah*
 I: *you know oh I’d open the door for you? and you know who cares you know*¹⁰

Ildika először független nőként (*idependent woman*) határozza meg magát, implicit arra utalva ezzel, hogy őt nem köti a hagyományos „a hölgyeké az elsőbb-

⁸ „facilitate[d] explicit metaprgmatic reasoning, he creasion of reflexive models of social behaviour, discourses of appropriateness and even language policies that target issues of morality and civic education” (ford. N. L. A.)

⁹ The behaviour of „certain groups of people or individuals is not appropriate for a society” which in effect constitutes „a judgment about them in terms of whether they ‘belong’ to that language group or culture, or whether we value their culture” (ford. N. L. A.).

¹⁰ „I: független nő vagyok, tudod, egyedül élek, a magam útját járom E: igen I: de semmi gond nincs az ajtó kinyitásával, mármint nem sértő, ez csak jó modor, ennyi E: igen, igen I: tudod ó, kinyitnám neked az ajtót és tudod, kit érdekel” (ford. N. L. A.)

ség” udvariassági norma. Ezután kifejti, hogy az erre a normára alapuló viselkedés a férfi részéről nem sérti (*not insulting*), inkább a jó modor (*good manners*) megnyilvánulásának tartja. Ezáltal, implicit módon, vitába száll a genderalapú udvariasság azon metadiskurzusaival, amelyek azt, hogy egy férfi ajtót nyit egy nő előtt, nem udvariasnak, sokkal inkább lealacsonyítónak tartják a nők szempontjából.

Kiemelendő, hogy a metadiskurzusok vizsgálatában a hangsúly nem azon van, hogy a bennük foglaltak objektíve igaznak tekinthetők-e, vagy sem, hanem azon, hogyan állandósulnak és válnak domináns vagy esetleg viták övezte diskurzusokká a társdalomban. Ahogy a metanyelvet és a metakommunikációt, úgy az udvariassággal kapcsolatos metadiskurzusokat is számos megközelítésből vizsgálhatjuk; az alábbiakban kettőt emelünk ki ezek közül.

Az udvariassággal kapcsolatos metadiskurzusok megismerésének érdekes és izgalmas módszere a különböző történeti dokumentumok, illemtankönyvek, illetve a tanúvallomásokban, illetve egyéb etnográfiai vagy kulturális szöveggyűjteményekben előforduló, anyanyelvi beszélőktől származó intuíciók és önreflexiók körültekintő, diskurzuselemzésen alapuló vizsgálata. Naomi Sugimoto (1998) például amerikai és japán illemtankönyvekben vizsgálta a bocsánatkérésre vonatkozó normákat. Megállapításai szerint, míg az amerikai illemtankönyvekben a bocsánatkérés individuális formái (*individualising apologies*) számítottak preferáltnak, addig a japánokban a bocsánatkérés formáját erőteljesen meghatározta a felek közti relációs kapcsolat (*relationalising apologies*). A japánban tehát a bocsánatkérésnek azon formái számítottak „helyénvalónak”, amelyek inkább a beszélő és a címzett közti kapcsolathoz igazodtak, mintsem az érintettek egyedi sajátosságaihoz. Egy másik tanulmányban Kádár és Pan (2011) számos különböző történeti dokumentumot és szöveget használ az udvariasságra (*li 'illem, illendőség'* jelentésben) vonatkozó kínai metadiskurzus változásának feltárására, különös tekintettel annak vizsgálatára, hogyan vált a 20. századi Kínában zajló politikai változásokkal összefüggésben egyre hangsúlyosabbá a tiszteleti (*deference*) udvariasság.

A 19. század második és a 20. század első felében megjelent, magyar nyelvű illemtankönyveket és társalgási útmutatókat vizsgálja Németh Luca Anna (2015a, 2015b). A történeti szociopragmatikai aspektusú, vagyis a nyelvhasználatot a történetiségben, annak társadalmi és szituatív kontextusát egyaránt figyelembe vevő (Culpeper 2010: 76) kutatás elsősorban a középpontba állított forrásegyüttes közvetítette udvariasságkonceptióra, illetve ezzel összefüggésben a nyelvi udvariasság különféle elemeire fókuszál. Németh a vizsgált illemtanulmányi munkákat olyan metaudvariassági szövegekként kezeli, amelyek, minthogy az udvarias nyelvhasználatra vonatkozó előírásokat, szabályokat rögzítenek, a beszélők nyelvhasználatra vonatkozó tudását és tudatosságát befolyásolták, vagyis a metapragmatikai tudást alakíthatták (Németh 2015a: 132). Ekképpen az udvariassághoz kapcsolódó értékelő-minősítő eljárás normatív bázisát képezik (vö. Kádár–Haugh 2013: 60), az adott történelmi periódusban az udvariasságra vonatkozó elvárás horizont részeként vizsgálható. Ebből a normatív funkcióból következik az illemtanulmány nyelvi ideológiai megközelítésének lehetősége és szük-

ségessége is. A 19. század második és a 20. század első felében megjelent illemirodalmi munkák, illetve a korszak meghatározó nyelvészeti folyóiratai, a Magyar Nyelvőr és a Magyar Nyelv udvariassági kérdéseket érintő szövegeinek nyelvi ideológiai elemzése (Németh 2016) azt mutatta, hogy az adott időszakban a nyelvi udvariasság interpretációját a (dualizmus korában egyébként is domináns) nyelvi nacionalizmus és nyelvi purizmus mellett elsősorban a nyelvi standardizmus, a nyelvi korrekcionizmus, illetve – az udvariasság társadalmi vonatkozásaival is összefüggésben – a nyelvi elitizmus határozta meg. Ez a vizsgálat egyben egy másik, az udvariasságra vonatkozó metadiskurzus tanulmányozása szempontjából értékes, specifikus forráscsoportra is ráirányítja a figyelmet. A nyelvészeti folyóiratok metaudvariassági szövegei ugyanis árnyalhatják az egyes udvariasságkonceptiókról kialakult képünket, emellett lehetőséget kínálnak a nyelvi udvariasság egyes elemeiről való diskurzus részletesebb elemzésére is – Németh például a *Magyar Nyelvőr* dualizmus korabeli udvariasságinterpretációját (Németh 2015c), illetve a nőkre vonatkozó megszólítások kérdését tárgyaló szövegeit is vizsgálta (Németh 2014).

A udvariassággal kapcsolatos metadiskurzusok vizsgálatára a különböző médiumokban előforduló megjegyzések vagy ott megjelenő viták elemzése is hasznos lehet. Lakoff (2005) az udvariasságra vonatkozó metadiskurzus változására reflektáló vitákat tanulmányozta az amerikai médiában, különös tekintettel a társadalmi szempontból tabunak számító jelenségekre – úgymint a szexuális durvaságok, a káromkodás, a közlekedés során előforduló dührohamok (*road rage*), negatív politikai hirdetések stb. –, illetve a nyilvános és a magánélet, illetve a hozzájuk kapcsolódó elvárások közti határ elmosódására. Utóbbi magába foglalja azoknak a (magánjellegű) interakcióknak az elemzését is, amelyek beágyazódtak az udvariasságról vagy a megfelelő/nem megfelelő viselkedésről szóló, szélesebb társadalmi körben zajló, általánosabb vitákba. Egys. másik kutatás során Haugh (2008b) azt vizsgálta, hogyan próbálják egy muszlim vallási vezetőnek a prédikációja során elhangzott támadó jellegű, az általános társadalmi normákat sértő megjegyzéseit semlegesíteni, „normalizálni” a vezető támogatói. A 6-os példában az interjú készítője (KS) reagál a muszlim vezető mellett álló interjúalany (KT) azon magyarázatára, miszerint a szóban forgó megnyilvánulás azért tűnhetett elfogadhatatlanként az ausztrál nagyközönség számára, mert kiragadták a kontextusából.

(6) („Keysar Trad defends al-Hilali”, Today, Channel 9, 2006. október 30.)

KT: Now to take that (.) into a different context and read it- and really *nitpick* a speech that’s a really about *modesty and abstinence is very very un[fa:ir*

KS: [Keysar he described woman as *me:at*. You *ca:n’t* do that. *No* one accepts that that is *acceptable*.¹¹ (Haugh 2008b: 217)

Láthatjuk, hogy az interjú készítője egy bizonyos metadiskurzusra utal, nevezetesen arra, hogyan lehet, illetve nem lehet beszélni a nőkről, e szerint a metadiskurzus szerint ugyanis a muszlim vallási vezetőt felelősség terheli táma-

¹¹ „»Keysar Trad védelmébe veszi al-Hilalit« KT: Szóval más kontextusba helyezve, szörszálhasogató módon értelmezni egy beszédet, ami az illemről és az önmegtartóztatásról szól, nem fair KS: Keysar, úgy beszélt a nőkről, mint egy darab húsról. Ilyet nem lehet csinálni. Ezt senki sem tartja elfogadhatónak.”

dó jellegűként értékelhető megnyilvánulásáért. Ez a norma akkor érhető tetten, amikor az interjú készítője kifejti, hogy a muszlim vezető megjegyzését senki sem tartja elfogadhatónak, azt implikálva ezáltal, hogy mindenki elfogadhatatlannak véli. Hangsúlyozandó ugyanakkor, hogy kijelentésével a riporter azt feltételezi, hogy ez a társadalmi szintű metadiskurzus elsőbbséget élvez a mecsetben elhangzó vallási tanításokra vonatkozó speciális normákkal szemben. Az ilyen jellegű viták egyszersmind alkalmasak arra is, hogy bizonyos személyeket vagy csoportokat pozicionáljanak abból a szempontból, hogy azok a „normális”-nak tartott társadalomhoz tartoznak-e, vagy sem. Ez olykor bizonyos csoportok kirekesztésre irányuló törekvésekkel is együtt jár, ebben az értelemben tehát az udvariasságra vonatkozó metadiskurzus erősen ideológiai természetű (ehhez lásd Kádár–Haugh 2013: 231–248). (Az udvariasságkonceptió társadalmilag szelektív jellege nem új keletű, Watts [2003: 40] a 18. századi brit udvariasságfogalom kapcsán utal rá.)

5. Összegzés

Tanulmányunk kiindulópontjaként az udvariasságot olyan komplex jelenségként értelmeztük, amely a társadalmi gyakorlat részét képezi, és amely nem bizonyos viselkedési vagy nyelvi formák sajátja, hanem azok értékelésében nyer értelmet. Ez az udvariassághoz kapcsolódó értékelő-minősítő eljárás pedig szorosan összefügg a mindenkori erkölcsi renddel. A nyelvi udvariasság és a metapragmatika kapcsolódási pontjait középpontba állító munkánkban azt kívántuk bemutatni, hogy a metapragmatikai, vagyis a nyelvre és a nyelvi tevékenységre vonatkozó reflexív tudatosság bizonyos formái miként segíthetik a hozzáférést ehhez az erkölcsi renchez.

Miután sorra vettük a metapragmatikai tudatosságnak az udvariasságkutatásban releváns formáit, részletesen foglalkoztunk a metanyelvi, metakommunikációs és metadiszkurzív tudatosságnak azon vizsgálati lehetőségeivel, amelyek az egyes interakciókban részt vevők és az azokat megfigyelők szempontjait egyaránt figyelembe veszik. Ezek nem csupán a társadalmi gyakorlatként értelmezett udvariasság középpontjában elhelyezkedő erkölcsi rend különféle megközelítését adják, hanem segítenek megérteni az udvariassághoz kapcsolódó értékelő-minősítő mozzanatoknak az udvariasság felismerésében és felismerhetőségében rejlő körös működését is. Utóbbi lényege, hogy egy tevékenység vagy jelentés azért számít udvariasságnak, mert a résztvevők számára udvariassággal azonosítható, és azért ismerhető fel udvariassággal, mert a résztvevők udvariassággal azonosítják.

A metapragmatikai tudatosság különböző formáinak az udvariassággal összefüggő vizsgálatára számos példát és módszert mutattunk be a korpuszelemzéstől a statisztikai elemzésen át a diskurzuselemzésig. Mindez, vagyis a nyelvi udvariasság metapragmatikai vonatkozásainak megközelítési lehetőségeiben és metodológiájában rejlő sokszínűség továbbbővíti az udvariasság interdiszciplináris jellegét, amelyet minden, az udvariasságot mint komplex jelenséget középpontba állító kutatásnak szem előtt kell tartania.

Irodalom

- Bolívar, Adriana 2008: Percepciones de la (des)cortesía en el Español de Venezuela: El papel de la evaluación en la interacción. *Pragmatics* 18/4: 605–633.
- Brown, Penelope–Levinson, Stephen C. 1987: *Politeness: Some Universals in Language Usage*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Culpeper, Jonathan 2009a: Historical sociopragmatics: An introduction. *Journal of Historical Pragmatics* 10/2: 153–160.
- Culpeper, Jonathan 2009b: Keyness: Words, parts of speech and semantic categories in the character-talk of Shakespeare's *Romeo and Juliet*. *International Journal of Corpus Linguistics* 14/1: 29–59.
- Culpeper, Jonathan 2010: Historical sociopragmatics. In: Jucker, Andreas H. & Taavitsainen, Irma (eds.): *Historical Pragmatics*. Berlin – New York: Walter de Gruyter, 69–97.
- Culpeper, Jonathan 2011: *Impoliteness: Using Language to Cause Offence*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Culpeper, Jonathan 2012: (Im)politeness: Three issues. *Journal of Pragmatics* 44/9: 1128–1133.
- Davies, Belthan L. – Merrison, Andrew J. – Haugh, Michael 2011: Epilogue. In: Davies, Belthan L. – Haugh, Michael – Merrison, Andrew J. (eds.): *Situated Politeness*. London: Continuum. 270–277.
- Fukushima, Saeko 2004: Evaluation of politeness: The case of attentiveness. *Multilingua* 23: 365–387.
- Fukushima, Saeko 2011: A cross-generational and cross-cultural study on demonstration of attentiveness. *Pragmatics* 21: 549–571.
- Gagné, Okura N. 2010: Reexamining the notion of negative face in the Japanese Socio linguistic politeness of request. *Language & Communication* 30/2: 123–138.
- Garfinkel, Harold 1967: *Studies in Ethnomethodology*. Englewood Cliffs (NJ): Prentice-Hall.
- Graham, Sage L. 2007: Disagreeing to agree: Conflict, (im)politeness, and identity in a computer-mediated community. *Journal of Pragmatics* 39/4: 742–759.
- Haugh, Michael 2004: Revisiting the conceptualisation of politeness in English and Japanese. *Multilingua* 23/1/2: 85–109.
- Haugh, Michael 2008: Intention and diverging interpretations of implicature in the uncovered meat sermon. *Intercultural Pragmatics* 5/2: 201–229.
- Haugh, Michael – Obana, Yamco 2011: Politeness in Japan. In: Kádár, Dániel Z. – Mills, Sara (eds.): *Politeness in East Asia*. Cambridge: Cambridge University Press. 147–175.
- Holmes, Janet – Marra, Meredith – Vine, Bernadette 2011: *Discourse, Ethnicity and Leadership*. Oxford: Oxford University Press.
- Ide, Sachiko – Hill, Beverly – Carnes, Yukiko M. – Ogino, Tsunao – Kawasaki, Akiko 1992/2005: The concept of politeness: An empirical study of American English and Japanese. In: Watts, Richard J. – Ide, Sachiko – Ehlich, Konrad (eds.): *Politeness in Language: Studies in its History, Theory, and Practice*, Berlin – New York: Mouton de Gruyter. 281–297.
- Jaworski, Adam – Coupland, Nikolas – Galasiński, Dariusz 2004: Metalanguage: Why Now? In: Jaworski, Adam – Coupland, Nikolas – Galasiński, Dariusz (eds.): *Metalanguage: Social and Ideological Perspectives*. Berlin: Mouton de Gruyter, 3–9.
- Kádár, Dániel Z. 2013: *Relational Rituals and Communication*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Kádár, Dániel Z. – Culpeper, Jonathan 2010: Historical (Im)politeness. An Introduction. In: Culpeper, Jonathan – Kádár, Dániel Z. (eds.): *Historical (Im)politeness*. Peter Lang: Bern, 9–37.
- Kádár, Dániel Z. – Haugh, Michael 2013: *Understanding Politeness*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Kádár, Dániel Z. – Pan, Yuling 2011: Politeness in China. In: Kádár, Dániel Z. – Mills, Sara (eds.): *Politeness in East Asia*. Cambridge: Cambridge University Press. 125–146.
- Lakoff, Robin T. 2005: Civility and its discontents: Or, getting in your face. In: Lakoff, Robin T. – Ide, Sachiko (eds.): *Broadening the Horizon of Linguistic Politeness*. Amsterdam: John Benjamins. 23–44.
- Van Leuwen, Theo 2004: Metalanguage in social life. In: Jaworski, Adam – Coupland, Nikolas – Galasiński, Dariusz (eds.): *Metalanguage: Social and Ideological Perspectives*. Berlin: Mouton de Gruyter. 107–130.
- Mills, Sara 2003: *Gender and Politeness*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mills, Sara 2009: Impoliteness in a cultural context. *Journal of Pragmatics* 41/5: 1047–1060.
- Németh Luca Anna 2014: A nőkre vonatkozó megszólítások kérdése a Magyar Nyelvőr korai évfolyamaiban. In: Drávucz K. – Haindrich H. A. – Horváth K. (szerk.): *Doktoranduszok a nyelvtudomány útjain – A Félúton 9. konferencia kiadványa*. Budapest: ELTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola. 13–28.
<http://linguistics.elte.hu/studies/fuk/fuk13/>
- Németh Luca Anna 2015a: Illemtankönyvek és társalgási útmutatók mint történeti szociopragmatikai források. In: Németh Miklós – Sinkovics Balázs (szerk.): *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei VIII*. Szeged: SZTE Magyar Nyelvészeti Tanszék. 125–141.
- Németh Luca Anna 2015b: Szempontok az illemtudomány történeti szociopragmatikai vizsgálatához. In: Bárdos Vilmos (szerk.): *A nyelvi pragmatika kérdései szinkrón és diakrón megközelítésben*. Budapest: Modern Filológiai Társaság – Tinta Könyvkiadó. 193–202.
- Németh Luca Anna 2015c: A nyelvi udvariasság kérdése a Magyar Nyelvőr dualizmus korabeli évfolyamaiban. *Magyar Nyelv* 111/2: 189–203.
- Németh Luca Anna 2016: Nyelvi és nyelvhelyességi ideológiák a magyar nyelvi udvariasság interpretációjában a 19. század második felében és a 20. század első harmadában. In: Kocsis Zsuzsanna – Németh Luca Anna – Takács Edit (szerk.): *Találkozások Félúton*. Budapest: ELTE BTK Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet. 130–146.
- Niedzielski, Nancy – Preston, Dennis 2009: *Folk Linguistics*. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Paternoster, Annick 2012: Inappropriate inspectors: Impoliteness and overpoliteness in Ian Rankin's and Andrea Camilleri's crime series. *Language and Literature* 21/3: 311–324.
- Pike, Kenneth 1967: *Language in Relation to a Unified Theory of the Structure of Human Behavior* (2nd. ed.). The Hague: Mouton.
- Pizziconi, Barbara 2007: The lexical mapping of politeness in British English and Japanese. *Journal of Politeness Research* 3/2: 207–241.
- Pizziconi, Barbara 2011: Honorifics: The cultural specificity of a universal mechanism in Japanese. In: Kádár, Dániel Z. – Mills, Sara (eds.): *Politeness in East Asia*. Cambridge: Cambridge University Press. 45–70.
- Silverstein, Michael 1976: Shifters, linguistic categories, and cultural description. In: Basso, Keith H. – Selby, Henry A. (eds.): *Meaning and Anthropology*. Albuquerque: The University of New Mexico Press. 11–56.
- Silverstein, Michael 1993: Metapragmatic discourse and metapragmatic function. In: Lucy, John A. (ed.): *Reflexive Language: Reported Speech and Metapragmatics*. Cambridge: Cambridge University Press. 33–58.
- Spencer-Oatey, Helen (2011): Conceptualising 'the relational' in pragmatics: Insights from metapragmatic emotion and (im)politeness comments. *Journal of Pragmatics* 43/14: 3565–3578.
- Sugimoto, Norihiko 1998: Norms of apology depicted in U.S. American and Japanese literature on manners and etiquette. *International Journal of Intercultural Relations* 22/3: 251–276.
- Tátrai Szilárd 2011: *Bevezetés a pragmatikába. Funkcionális kognitív megközelítés*. Budapest: Tinta Kiadó.

- Verschueren, Jef 1999: *Understanding Pragmatics*. London: Arnold.
- Watts, Richard J. 2003: *Politeness*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Watts, Richard J. (2008): Rudeness, conceptual blending theory and relational work. *Journal of Politeness Research* 4/2: 289–317.
- Wetzel, Patricia 2004: *Keigo in Modern Japan: Polite Language from Meiji to Present*. Manoa: The University of Hawaii Press.

[Lektorálta: Veszelszki Ágnes]